

TÜRKÇE ZAMAN KIPLERİNİN DOĞALLIK DERECELERİ

Armin BASSARAK

1. Teorik temeller

Türkçe zaman kipleri konusunda 1988'de yaptığım ve burada betimleyeceğim incelemelerin¹ teorik temelini Willi Mayerthaler, Wolfgang U. Dressler ile Wolfgang U. Wurzel vb. tarafından geliştirilen morfolojik doğallık teorisi (Theorie der morphologischen Natürlichkeit, Morphologische Natürlichkeitstheorie) oluşturmaktadır. Bu teoride kullanılan terimlerin Türkçeleri şimdiye kadar mevcut olmadığı için ben onları uydurmak zorunda kaldım. Seçtiğim karşılıklarının anlaşılır olmasını ümit ederim. Terimlerin bazan Almanca veya İngilizce karşılıklarını da vereceğim.

Morfolojik doğallık teorisine göre herhangi bir dili konuşanlar, bu dilin kelimelerinin morfolojik biçimlerini değerlendirmek için bir ölçüye sahiptirler. Bu ölçünün yardımıyla dil öğreniminde, dil değişimlerinde kusurlar veya söz yitimi (Aphasie) gibi dil bozmalarında kullanılabilen varyantların birini bilinçsizce seçerler. Bunun sonucu olarak sözcüklerin daha doğal biçimleri dilde daha kolayca kalabilir, doğal olmayanlar (belirtili olanlar) ise yavaş yavaş kaybolur. Hangi biçimlerin daha doğal olmaları veya daha belirtili olmaları, hangilerinin de doğal olmamaları ise W. Mayerthaler'in 1981'de çıkan *Morphologische Natürlichkeit* kitabında gösterdiği gibi insanın biyolojik, yani bedenî ve ruhî niteliklerine ve iletişimin nesnel özelliklerine bağlıdır. Öte yandan bu ölçüyü etkileyen ve ilgili dilin, konuşanlarının belirli bir anda rastladıkları, yani atalarından kalan sistemine bağlı olan etkenler de var. Wurzel (1984) bunlara belirli bir dilin sistemine bağlı olmayan, yani evrensel (universal) doğallığın etkenlerinden farklı olarak sisteme uygunluk (Systemangemessenheit) diyor.

Doğallık teorisine göre doğallık, ikili (binary) bir görüngü değildir. Kelimelerin incelenen biçimlerinin doğallık değerleri genellikle bir cetvel oluşturmaktadır. Bu

---

¹ 1992'de yeni bulgular açısından buradaki incelemenin sonuçlarının bir eleştirisini yayınladım.

çetvelin değerleri yalnız iki, yani artı ile eksi olmayıp çetvelin iki ucu en doğal ile en belirtili olmak üzere birçok ara değerleri olabilir. Bu çetveldeki doğallık değerleri birbirinden gayet farklı olan biçimler karşılaştırılıp kıyaslanabilir. Meselâ anlam açısından geçmiş zamana nazaran şimdiki zaman daha doğaldır. Öte yandan *-dı*'lı geçmiş zaman kipi ile *-miş*'lı geçmiş zaman kipi gibi çetveldeki doğallık değerleri birbirine gayet yakın olan biçimler de karşılaştırılıp kıyaslanabilir. Bu "mikroperspektifle" elde edilen sonuçlar, "makroperspektifle" elde edilen sonuçlar kadar belirgin olmamakla beraber burada betimleyeceğim incelemelerde bu "mikroperspektifi" uygulamaya çalıştım.

İncelemenin yöntemi W. Mayerthaler'in 1981'de çıkan kitabında geliştirdiği *Morphologischer Markiertheitskalkül* (MMK) yöntemine dayanmaktadır. Bu yöntemde göre iki biçim kıyaslanırken önce anlamlarının doğallık değerleri, ondan sonra ise imlerinin (Symbolisierungen) doğallık değerleri kıyaslanmalıdır. Karşılaştırılan biçimlerin hangisinin daha doğal olduğu bu kıyaslamadan belli olur (Mayerthaler 1981: 41, 59).

2. İncelenen kipler

Türkçe'de zaman kiplerini oluşturan ekler, *-mak/-mek* eylem eki gibi, eylem köküne veya gövdesine takılan yani Bassarak'ın 1985'li klasifikasyonuna göre 6 pozisyon numarasını taşıyan ve ardına yüklem sonrası ekler ve kişi takıları ilave edilebilen eklerdir. Ama kip eklerinin bazıları, zamanla ilgili bir anlam taşımaz, birisi de yalın cümle veya temel önerme bile kuramaz. Meselâ *-malı*'lı gereklik kipi (ben ünlü uyumu yüzünden iki veya dört biçimi olan eklerin hep kalın ve gerekirse düz ünlü ile biçimini vereceğim), *-a*'lı istek kipi, *-sa*'lı şart kipi ve eksiz buyuru kipi'nin anlamları zamanla ilgili olmaktan daha çok tarz anlamlarıdır. Gencan (1979: 295) bunlara istek kipleri diyor. Ayrıca *-sa*'lı şart kipi yalın cümle veya temel önerme (ana cümle) kuramayıp ancak yan önerme kurar. *-sa*'lı yan önerme Türkçede kişi takılarını taşıyabilen (finite) tek önermedir. Bütün bu biçimleri yaptığım incelemenin kapsamına almadım. Geriye kalan beş kip, zaman kipleri (veya bildirme kipleri) olup, burada incelendi. Bunları üç gruba ayırmak mümkün:

güncel zamanlar:	<i>-(ı)yor</i> 'lu şimdiki zaman
	<i>-(a/ı)r</i> 'lı geniş zaman
geçmiş zamanlar:	<i>-dı</i> 'lı kesin geçmiş
	<i>-miş</i> 'lı sanılı geçmiş
gelecek zaman:	<i>-(y)acak</i> 'lı gelecek zaman.

Ayrıca bu kiplerden başka daha karmaşık biçimler var. Bunlar bugüne dek türlü gramerlerde "bileşik kipler" (zusammengesetzte Zeitformen) olarak veya benzer isimlerle tanımlanmaktadır. Ancak, hiç değilse Swift'in 1963'te çıkan gramerinden beri bu bileşik biçimlere giren eklerin başka özelliği olduğu bilinmektedir. Gerçek kip eklerinden farklı olarak vurguyu çekemeyen bu ekler, hem eylemlere, hem de

adlara takılarak yüklem oluşturmağa hizmet eder. Bu yüzden Swift onları yüklem sonrası ekler diye adlandırdı. Bu yüklem sonrası eklerin ise yalnız iki tanesi, yani anlamları zamanla ilgili olan ve yalın cümle veya temel önermelerinin yüklemelerinde bulunan vurguyu çekemeyen *-(y)di* ve *-(y)mış* ekleri inceleme kapsamına alındı. İncelenmeyen ekler şunlardır: Vurguyu çekemeyen *-(y)sa* eki (alınmama sebebi, vurguyu çekebilen *-sa*'nın alınmama sebepleriyle aynıdır), ondan sonra, yalnız bağımlı önermelerin yüklemelerinde bulunan *-(y)ken* (nitekim bu yüzden uzun süredir *-(y)ken*'in bir ulaş eki olduğuna inanıldı), daha sonra *-mı* soru eki, *-dır* yüklem veya odak (comment, Rhema) eki (Prädikativitätssuffix) ve kişi takıları. Böylelikle eylemin inceleme için kalan 15 biçimi şunlardır:

geçmişli biçimler		güncelli biçimler		gelecekli biçimler
<i>-di</i>	<i>-miş</i>	<i>-(ı)yor</i>	<i>-(a/ı)r</i>	<i>-(y)acak</i>
<i>-dıydı</i>	<i>-mişti</i>	<i>-(ı)yordu</i>	<i>-(a/ı)rđı</i>	<i>-(y)acaktı</i>
<i>-dıymış</i>	<i>-mişmiş</i>	<i>-(ı)yormuş</i>	<i>-(a/ı)rmış</i>	<i>-(y)acakmış</i>

Nihayet *-(ı)yor*'lu ve *-(a/ı)r*'lı güncel zamanlardan başka, karmaşık bir güncel zaman olan *-makta(dır)* var. Bu kip, aynı biçimde bir yüklem sonrası ekle kurulmaz ve *-(ı)yor* ile *-(a/ı)r*'dan farkı her şeyden önce üslup (kullanılış) alanındadır. Anlam bakımından ise bu iki kipi hangisine daha yakın olduğunu saptamak şu anda pek kolay gibi gözüküyor. Bu yüzden hem bu *-maktadır* hem onun geçmişteki karşılığı olan *-muştır* bu incelemede dikkate alınmadı.

Olumsuzluk eki *-ma* ile olanaksızlık eki *-ama* zaten incelememin konusu dışındadır. Çünkü yukarıda belirttiğim klasifikasyona göre 5 ve 4 pozisyonlarında bulunup, eylemin gövdesini oluşturan eklerdendir. Bu yüzden geniş zamanın olumsuz ekine (*-z*) üzerinde durulmasına da gerek kalmadı.

3. İnceleme sonuçları

3.1. Güncel zamanlar

Mayerthaler'in (1981) geliştirdiği ve yukarıda belirtilen yöntemine göre, ilk önce, iki güncel zamandan hangisinin anlamının daha belirtili olduğu sorulmalıdır. *-(ı)yor*'lu şimdiki zaman edimle anlatışın aynı zamanda olduğunu ifade eder. *-(a/ı)r*'lı geniş zaman ise, edim tam anlatışın zamanıyla sınırlandırılmayıp "ebedi gerçekler" denilenler dahil olmak üzere, uzun süre geçerli kalan durumlar hakkında genel ifadelerde bulunmasına da hizmet edebilir. Bu sebeple atasözlerinde de genellikle geniş zaman kullanılır. Bu demektir ki geniş zamana nazaran şimdiki zamanın anlamı daha sınırlıdır. Böyle durumlarda, Lang'ın (1987: 482) kaydettiği gibi, anlayış olanaklarının dikiş payı ... sistematik biçimde ne kadar sınırlandırılırsa, anlamın yapısı o kadar karmaşık olur. Bu da, şimdiki zamana kıyasla, geniş zamanın anlamının daha doğal olduğu anlamına gelir.

İmlere gelince, şimdiki zamanla geniş zamanın eklerinin biçimleri arasında ne ilişki var? Bir yanda $-(a/i)r$ ekinin yedi biçimi var ($-r, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür$), $-(ı)yor$ ekinin ise bir tek (ya da en fazla dört) biçimi var. Öte yanda, Türkçe'nin uyum sistemi çerçevesi içerisinde $o/ö$ bir uyum olmadığı için $-(ı)yor$ bu sisteme uyamadığından Wurzel'in (1984) görüşleri çerçevesinde $-(ı)yor$ sisteme pek uygun olmayıp $-(a/i)r$ kadar doğal değildir. $-(ı)yor$ 'un sesler sayısı bakımından $-(a/i)r$ 'dan daha uzun olması da bunun doğruluğunu göstermektedir. Bilhassa ünsüzle biten tabanlara takılan $-(ı)yor$ biçimi de göz önüne alınınca, bu iki ekin farkı tam bir hece olur. Ünlüyle biten tabanlardan sonra $-(a/i)r$ eki $-r$ biçimini aldığına göre araların-daki fark gene ortada kalır. Demek ki, her iki güncel zamanın, hem anlamlarının hem de imlerinin doğallık dereceleri birbirine uyduğundan Mayerthaler'in *Morpho-logischer Markiertheitskalkül* yönteminin 1. kuralına göre (Mayerthaler 1981: 41) $-(a/i)r$ 'lı geniş zaman, iminin daha büyük doğallık değerine uygun olarak iki güncel zamanın daha doğal olanı çıkmaktadır.

3.2. Geçmiş zamanlar

$-dı$ 'lı ile $-muş$ 'lı geçmiş zamanlar birbiriyle kıyaslanınca, ilk önce yine anlamlarının doğallık değerleri sorulmalıdır. $-dı$ 'lı geçmiş zamanı kullanan bir kimse geçmişteki bir olay hakkında bir iddiada bulunmak istiyor. $-muş$ 'lı geçmiş zaman kullanıldığında ise, anlatılan olayların iddia edildiği pek söylenemez. Konuşan, anlattığı olayı başkasından duymuş olabilir, olaydan emin olmayabilir, veya gerçek dünya yerine masal dünyası gibi uydurma bir dünyada meydana gelmiş bir olay olduğunu ifade etmek isteyebilir. Demek ki $-muş$ 'lı biçimin zaman anlamına ikinci bir anlam bileşeni daha girmektedir. Bu ikinci bileşen, belirsizliği ifade eden bir tarz anlamıdır. Buna göre $-muş$ 'lı geçmiş zaman, iki geçmiş zamanın daha karmaşık anlamlısı ve böylelikle daha belirtili olanıdır.

Şimdi, iki zamanın imlerinin kıyaslamasına gelince, eklerinin karmaşıklığı ya da doğallıkları bakımından pek bir fark yoktur. Her ikisi bir hecedir, her ikisi ünlü uyumuna girer. $-muş$ 'ın $-dı$ 'dan bir tek ses fazlası vardır. Bu durum, anlamların doğallık değerleri bakımından $-muş$ 'ın yukarıda saptanan belirtililiğiyle çelişmediğine göre $-muş$ 'ın, her iki geçmiş zamanın daha belirtilisi olduğu söylenebilir.

Ayrıca $-dı$ ile $-muş$ arasındaki anlam doğallığı farkı, ancak kişi takılarını taşıyabilen (finite) biçimlere yüklem sonrası ekler takılmayınca var gibi görünmektedir. Kişi takılarını taşıyamayan (infinite) biçimlerinde ise yani adeylem ve ortaçlarda (sıfataylemlerde) temiz zamansal anlamı olan birer tek biçim var olduğu için anlam farkı ılındırılmış (neutralisiert) olur. Başka deyimle, $-muş$ 'lı zaman kipinin sahip olduğu ayrı tarz anlam bileşenine $-miş$ 'lı ortaç sahip değildir. Aynı biçimde $-miş$ zaman kipinin ardına yüklem sonrası eklerin biri takılınca $-miş$ gene tarz anlamını yitirir (bkz. 3.4.). $-(a/i)r/z$ 'lı ortacın giderek yitmesi yoluyla iki güncel zaman arasında buna benzer bir ılındırılması var gibi veya hiç değilse oluşmakta gibi gözükmektedir. Şu tabloya bk:

	geçmiş zaman		güncel zaman		gelecek zaman
Zaman kipi	-dı	-miş	-(a/ı)r/z	-(ı)yor	-(y)acak
adeylem	-dık			-ma	-(y)acak
ortaç		-miş	(-z)	-(y)an	-(y)acak

3.3. Gelecek zaman

Türkçe'de bir tek gelecek zaman var. Bu yüzden gelecek zaman içerisinde doğallık farklarını aramağa gerek kalmaz. Ancak Türkçe'de iki heceli ekler çok az iken, bunların biri olan *-(y)acak* gelecek zamanın çok belirtili bir imi olduğuna göre, gelecek zamanın iminin geçmiş zamanın imlerinden çok daha karmaşık olması sebebiyle gelecek zamanın anlamının da geçmiş zamanınkinden daha belirtili olup olmadığı sorulabilir. Soruyu böyle sorduğumda hem geçmiş zamanın hem de gelecek zamanın anlamlarının güncel zamanınkinden daha belirtili olduğunu zımnen farzetmiş olurum. Çünkü bu durum doğallık teorisi çerçevesi içerisinde yeterince emin sayılabilir.

Öyleyse gelecek zamanın anlamının (temiz zamansal) geçmişinkinden gerçekten daha belirtili olduğunu pekiten iki gösterge var. Birinci olarak, *-(y)acak*'lı kipin, pek güçlü olmasa bile sık sık ikinci ve sanki tarz anlamı olan bir anlam bileşeni var, yani istek anlamı, bir harekette bulunma niyeti anlamı var. İkinci olarak, birçok başka dilde, gelecek zamanın, meselâ Rusça, İngilizce veya Macarcada olduğu gibi bileşik biçimler bile dahil olmak üzere, geçmiş zamandan daha karmaşık biçimlerle ifade edilmesi de sorumuza olumlu bir yanıt vermeğe yardımcı olabilir. Böylelikle *-(y)acak*'lı gelecek zamanın geçmiş zamanlardan daha belirtili olduğu sonucu çıkarılabilir.

3.4. Yüklem sonrası eklerle kurulan biçimler

2. bölümde gösterilen, yüklem sonrası eklerle kurulan 10 biçimin her birini, "basit" zaman kiplerinin birer biçimi üzerinde durduğum kadar uzun uzadıya ele almak için burada ne yer var ne de buna niyetliyim. Hepsinin "basit" zaman kiplerinden daha karmaşık imler oldukları, yani im bakımından daha belirtili oldukları ilk bakışta göze çarpan bir olgudur. Buna göre anlamlarının da benzer biçimde belirtili olup olmadıkları sorulmalıdır. Bu soruya, hem yüklem sonrası *-(y)dı* ekiyle hem de yüklem sonrası *-(y)mış* ekiyle kurulan biçimler için olumlu bir cevap verilebilir. Ön pozisyonundaki zaman ekine bağlı olan bazı anlam ayrıntıları bir yana bırakılırsa *-(y)dı*'lı biçimler, yani *-dıydı*, *-mişti*, *-(a/ı)rdı*, *-(ı)yordu* ile *-(y)acaktı*, edimin, prensip itibarıyla zaman ekinin tabir ettiği zamandan daha önce olduğunu ifade eder. Bu zaman önceliği en kolayca *-dıydı* ve *-mişti* biçimlerinde görülebilir. Bunlar hikâye-i mazi sıygası (Plusquamperfekt, üçüncü geçmiş zaman) olarak nitelendirilebilir. Aralarındaki anlam farkı önemli ölçüde ılındırılmış olduğundan dolayı onların biri yani *-dıydı* azalmakta gibi gözükmektedir. *-mişti*'nin

kazanmasının nedeni, herhalde ortacın ekinin gene *-miş* olmasına bağlıdır. Bu durum *-maktadır*'ın geçmişi olan ve *-dı* anlamında kullanılan *-mıştır* grubunun yayılmasının (bk. 2) sebebi de olabilir. Diğer biçimlerin anlamları daha da karmaşıktır. Bilhassa *-(y)acaktı*, bir kimsenin bir şey yapmak istediği, yapmak niyetinde olduğu anlamına gelir.

Yüklem sonrası *-(y)mış* ekini içeren biçimlerin, yani *-dıymış*, *-mişmiş*, *-(a/ı)rmış*, *-(ı)yormuş* ve *-(y)acakmış*'ın durumu benzerdir. Bu ekler, belirli bir zaman için tabir edilenin geçerliğinin, bir ölçüde bir belirsizlik derecesi taşıdığını ifade eder (bk. 3.2.). Yüklem sonrası *-(y)mış*'tan önce *-dı* ile *-miş* kipleri arasındaki anlam farkı gene önemli ölçüde ılındırılmış bulunmaktadır. Belki *-dıymış*'a kıyasla *-mişmiş*'in belirsizliği azıcık daha büyük ama, bundan başka bu iki ekin hangisinin kullanıldığı her şeyden önce tüm bağlamın (Kontext) *-dı*'lı ya da *-miş*'li zaman kullanılarak anlatıldığına bağlı olmalı. Bütün bunların gösterdiği gibi yüklem sonrası eklerle kurulan biçimler hem imleri, hem de anlamları bakımından "basit" zaman kiplerinden daha karmaşık ve bunun sonucu olarak daha belirtilidir.

KAYNAKÇA

- Bassarak, Armin (1985), "Zur Abgrenzung zwischen Flexion und Derivation (anhand türkischer Verbformen)", *Linguistische Studien des ZISW der AdW der DDR*, Nr. A 126, s. 1-50, Berlin.
- Bassarak, Armin (1988), "Zur Natürlichkeit türkischer Tempusformen", *Linguistische Studien des ZISW der AdW der DDR*, A 188, s. 14-22, Berlin.
- Bassarak, Armin (1992), "Neue Überlegungen zur Kategorienmarkiertheit türkischer Tempora", Jürgen Erfurt, Benedikt Jeßing, Matthias Perl (HGG), *Prinzipien des Sprachwandels. I. Vorbereitung. Beiträge zum Leipziger Symposium des Projekts "Prinzipien des Sprachwandels" (PROPRINS) vom 24.-26.10.1991 an der Universität Leipzig (Bochum-Essener Beiträge zur Sprachwandelforschung; Bd. 16)*, Bochum, Brockmayer, s. 239-248.
- Gencan, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Gözden Geçirilmiş IV. Baskı, TDKY 418, Ankara.
- Lang, Ewald (1987), *Semantik der morphologisch indizierten Adjektivkomparation*, =Abschnitt 2.4. in Wurzel (1987), s. 477-482, Berlin.
- Mayerthaler, Willi (1981), *Morphologische Natürlichkeit*, Wiesbaden, Athenaion.
- Swift, Lloyd B. (1963), *A Reference Grammar of Modern Turkish*, Bloomington/The Hague.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich (1984), *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit*, studia grammatica XXI, Berlin,
- Wurzel, Wolfgang Ullrich (1987), "Zur Morphologie der Dimensionsadjektive", Manfred Bierwisch, Ewald Lang (Hg.), *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*, studia grammatica XXVI/XXVII, s. 459-516, Berlin.